УДК 82.091

Җиһан Чакмак

ТАТАРЛАРНЫҢ КӨЧЛЕ КАЛӘМЕ – ФАТИХ КӘРИМИ

Фатих Карими, являющийся одним из важнейших представителей джадидизма среди татар, всю свою жизнь продолжал борьбу за реформистские идеалы и был связующим звеном между Стамбулом и Казанью.

Цель исследования – изучение деятельности Фатиха Карими в разных ракурсах. В данной статье освещается встреча отца Фатиха Карими – Гильмана Карими с Исмаилом Гаспринским, жизнь и деятельность Ф. Карими в Стамбуле, его отношения с представителями османских интеллектуальных и литературных кругов, издательская и творческая деятельность.

Ключевые слова: Фатих Карими, джадидизм, Исмаил Гаспрали.

Fatih Karimi was one of the most important representatives of Jadidism among the Tatars. And throughout his life he continued to fight for reformist ideals and was a link between Istanbul and Kazan.

The purpose of the research is to study the activities of Fatih Karimi from different angles. This article covers the meeting of Fatih Karimi's father – Gilman Karimi with Ismail Gasprinsky, the life and work of F. Karimi in Istanbul, his relations with representatives of the Ottoman intellectual and literary circles, publishing and creative activities.

Keywords: Fatih Karimi, Jadidism, Ismail Gaspirali.

Язучы, журналист, педагог Фатих Кәрими (Мөхәммәтфатих Гыйльман улы Кәримов) 1870 елның 30 мартында Самара губернасы Бөгелмә өязенең Миңлебай авылында мулла гаиләсендә дөньяга килә [Госманов, 2000, б. 9]. Кәриминең әтисе Гыйльман ахун бөтен Идел-Урал буена мәгърифәтче һәм рухани буларак танылган һәм халык тарафыннан бик ихтирам ителгән шәхес була. Озак вакыт үз авылында имам-хатыйп булып эшләгән Гыйльман ахун, бала чагында Чырчылы мәдрәсәсендә башлангыч белем алганда ук үтә сәләтле һәм акыллы укучы буларак игътибарны җәлеп итә. Аның әтисе кечкенә Гыйльманны, укуын дәвам итү өчен, Чистай мәдрәсәсенә җибәрә. Чистайда ул җиде ел укый. Гыйльман Кәрими гомере буе халыкның яраткан рухание була.

Гыйльман Кәрими – үз эшенә чын күңелдән бирелгән тәрбияче һәм дин әһеле булган җәдитче. Күрсәткән хезмәтләре, тырышлыгы өчен ул Россия императорлары Александр III һәм Николай II тарафыннан алтын һәм көмеш медальләр белән бүләкләнә. Ләкин үзе ахун булган авылларда ул теләгән белем бирү системасының каршылыкка очравына бик нык борчыла. Планнары җимерелү сәбәпле, өметсезлеккә бирелеп, эшләгән мәдрәсәсен яба, муллалыктан баш тарта. Нәкъ шул елларда ул Кырымның Бакчасарай шәһәрендә

Исмәгыйль Гаспралының «ысулы җәдит» дип аталган яңа уку-укыту методына нигез салуы турында ишетә. Яңа белем бирү системасы белән бик нык кызыксынган Гыйльман Кәрими И. Гаспралы белән киңәшә башлый. Казан һәм Бакчасарай арасында хат алышу белән башланып киткән бу бәйләнеш, соңрак, һәр ике тарафның да катгый үз фикере булу сәбәпле, кискен бәхәсләргә хәтле барып җитә. «Исмәгыйль Гаспралы бәй үз язмаларында төрекләрнең, бер яктан, заманча белем алымнарын кулланырга тиешлеген, икенче яктан, мәдрәсәләрнең иске мәгариф системасында реформалар ясарга мәҗбүр булуын ассызыклый, һәм мәсьәлә бары тик шул юл белән хәл ителә ала, ди. Бу исә фанатик даирәләрдә көчле реакция тудыра. Чыннан да, бу даирәләрдән берничә кеше хәтта үз-үзен үтермәкче була. Аларның берсе Казан галимнәреннән Гыйльман Кәрими бәй (Илман Кәрими) була. Гыйльман бәйнең улы Фатих Кәрими – Оренбургта басылган «Вакыт» газетасының баш мөхәррире, шулай ук мәгърифәтче, Исмәгыйль бәйнең кайнар тарафдарларыннан берсе. Көннәрдән бер көнне, «Тәрҗеман» газетасын укыганда, әтисенең «Гаспралы үзенең яңа идеяләрен тарата һәм минем улым да аның артыннан бара» дип, улын үтерү карарына килгәнен белә. Ләкин төп гаепнең улында түгел, ә Гаспралыда булуын аңлап, аны үтерүне «үзенең вәҗибы» дип саный һәм Бакчасарайга китә. Фанатикларча инануына карамастан, Гыйльман Кәрими бәй акыллы кеше була, Исмәгыйль бәй белән бик мавыктыргыч һәм көчле бәхәсләргә керә. Нәтиҗәдә, Исмәгыйль Гаспралы бәйнең сак һәм акыллы сүзләренә инанган Гыйльман бәй тулысынча аның тарафдары булып туган ягына кайта һәм хәтта улы Фатих бәйне, белемен тәмамлау һәм төреклеккә хезмәт итү өчен, Истанбулга җибәрергә була» [Saray, 2008: б. 29, 30; Кырымэр, 1934, б. 47].

И. Гаспралы фәннең мәгариф тормышында мөһим һәм алыштыргысыз булуы турындагы фикерне алга сөрсә, Гыйльман Кәрими фәндингә киртә, дигән караштa тора. Озакка сузылган хат алышулар һәм бәхәсләр туктамый, һәм, ниһаять, Гыйльман Кәрими Бакчасарайга китә һәм Гаспралы белән очраша. «Исмәгыйль Гаспралы белән Гыйльман Кәрими арасындагы мөнәсәбәтләр этисе хакында Фатих Кәрими язган биографиядә ачык тасвирлана: «Күп тә үтмәде, Бакчасарайлы мөхтәрәм Исмәгыйль Мирза Гаспринский «Тәрҗеман» газетасын чыгара башлады, безгә билгеле булмаган Европа һәм Россия дөньясына кечкенә генә булса да тәрәзә ачты, цивилизация һәм мәгариф ягыннан гасырлар дәвамында томаланып яткан аңыбызны агарта башлады: «Халкыбыз наданлыкта һәм зольмәттәдер, гыйлем һәм мәгарифкә бик мохтаҗбыз. Аксөякләребез һәм галим исемен алучыларыбыз дөнья хәлләреннән бихәбәр дәрәҗәдә гыйлем вә мәгарифтән мәхрүм булып тынычлап йоклаудадыр. Мәктәп вә мәдрәсәләребездәге ысулы җәдит белем бирүне үстерергә кирәк» дип, безнең электән гадәтләнгән фикерләребезгә өстәп, башка фикерләр яза башлады, болар безгә сәер тоелмады, үзебезнең элекке фикерләребезнең ялгыш булуын кисәк кенә тану авыр булды. Канымда һәм табигатемдә

кабатланган иске карашлар һәм гафләт йокысы аркасында Гаспиринский идеяләре минем үземә дә каршы булып тоелды. Килешәсем килмәде. Хат алыша башладык. Мин исламны һәм динне яклап, белем бирү, мәгариф, русча укыту мөмкин түгел, дигән фикер яклы идем. Ул исә, киресенчә, исламның һәм диннең яшәве, алга китүе белем бирү һәм мәгариф ярдәмендә генә була алуын, Рәсәйдә яшәүче ислам халкының рус телен белүе, һичшиксез, кирәк булуын алга сөрде. Бәхәсебез шактый дәвам итте, ничә тапкырлар аңа шактый кискен һәм ачык сүзләр белән хатлар язып, үз фикеремне якладым. Соңрак, ниһаять, Бакчасарайга шәхсән килеп, Гаспиринскийның үзе белән очрашып, үзебезнең максат һәм фикерләребезне ачык итеп һәм җентекләп аңлатканнан соң, мәсьәлә хәл ителде һәм икебезнең дә максатыбыз шул бичара һәм надан халкыбызны цивилизация һәм мәгариф юлына кертеп, дөньяда һәм ахирәттә бәхетле итүдә булуы ачыкланды» [Кәрими, 1904, б. 7–8].

Гаспралы үзенең эшчәнлеге, мәктәпләрдә урнаштырган уку-укыту системасы, укучылар һәм укытучылар өчен язган китаплары турында сөйли һәм болардан бигрәк, үзенең теләкләрен Кәримигә ачык итеп аңлатып бирә. Бу очрашу һәр ике мәгърифәтче өчен дә бик файдалы була, Гыйльман Кәрими туган ягына Гаспралының идеяләрен кабул иткән татар зыялысы буларак кайта. Кайтып җитү белән, Гаспралының ысулы җәдит методын тормышка ашыру өчен, үзе эшләгән 136 авылда заманча мәктәпләр ача. Тирә-яктагы авылларда бу ысулны җәю өчен бик күп тырышлык куя һәм өлешчә уңышка да ирешә. «Богырыслан өязендә имам һәм ахун булып торган Рахманкуловның сүзләренә караганда, Россия мөселманнарының үсеш юлында бик зур хезмәт куйган ике шәхес бар. Боларның беренчесе итеп Исмәгыйль Бәй Гаспралыны атап үтәргә кирәк. Аның артыннан исә Гыйльман Кәрими халыкны агарту, укыту, белем һәм фән юлында алга китүе һәм баюы өчен иң зур тырышлык күрсәткән икенче шәхес булып тора» [Кәрими, 1904, б. 81].

Гыйльман Кәрими Фатихның сәләтле булуын күрә. Башка туганнарыннан үзенең холкы, укудагы уңышлары белән дә аерылып торган улын белемле итү өчен тырыша: башлангыч белемне Фатих Чистай мәдрәсәсендә ала, монда уку чорында классик белем бирү системасын уза. Гарәп, фарсы телләре берән беррәттән рус телен дә әйбәт дәрәҗәдә өйрәнә. 11 яшенә кадәр этисе мәдрәсәсендә укыган Фатих Кәрими Чистайда танылган галим Закир Камалов мәдрәсәсендә белем эсти. Бер үк вакытта Чистайдагы ике еллык рус мәктәбен дә тәмамлый. Ләкин Фатих Кәрими үзе укыган мәдрәсәләрдәге искечә тәрбия-белем бирүне кабул итә алмый. Алай гына да түгел, биредәге белем бирүне һәм укытучыларын тәнкыйтьләве аркасында, аңа мәдрәсәдән китәргә туры килә.

«Закир ишан атабызга хат җибәргән булган: “Улың Фатих бозылды, тиз килеп җит. Килеп алмасаң, мәдрәсәдән кудырып чыгарам”» [Шәрәф, 2000, б. 76].

Чистай мәдрәсәсендә укыган вакытта чыга башлаган «Тәрҗеман» газетасын яшерен рәвештә дуслары арасында укуы һәм рус китаплары белән кызыксынуы аның укытучысын борчуга сала. Шуның өчен укытучысы тарафыннан кяфер булуда гаепләнә һәм мәдрәсәдән куыла [Шәрәф, 1960, б. 76–77].

1891 елда ул укуын дәвам итү өчен, үз заманында иң яхшы мәктәпләрнең берсе булган Төркиядәге Мәктәб-е Мөлкиягә [Гражданлык мәктәбенә) җибәрелә. Монда уку елларында госманлы төрек телен яхшы үзләштергән Фатих Истанбулдагы мәдәният, сәнгать һәм әдәбият даирәләре белән дә яхшы мөнәсәбәтләр урнаштыра. Һичшиксез, Фатих Кәриминең Истанбулда белем алуында чорының иң көчле язучыларының берсе һәм бихисап әсәрләре белән «язу машинасы» буларак танылган Әхмәт Мидхәт әфәнденең ярдәме зур була. 1896 елда Истанбулда укуын тәмамлаганнан соң, Фатих Кәрими Кырымның Ялта шәһәрендә Исмәгыйль Гаспралы нигез салган ысулы җәдит мәктәпләрендә укыта башлый.

1898 елда ул Бакчасарайда җыелган укытучылар әзерләү курсларын җитәкли, әдәбият һәм педагогика дәресләрен алып бара. Истанбулда укуын уңышлы тәмамлаган соң, Кәрими туган ягына кайта.

Рус һәм француз телләрендә иркен сөйләшә алган Фатих Кәриминең сәләте алтын приискалары хуҗасы Мөхәммәтшакир Рәмиевнең игътибарыннан читтә кала алмый. Идел-Уралда сәүдә белән шөгыльләнүче Рәмиев кардәшләренең берсе Мөхәммәтшакир Рәмиев Европага сәяхәткә чыгарга әзерләнә һәм Фатих Кәримине дә үзе белән чакыра. Соңрак Фатих Кәрими бу сәфәр барышында туган күзәтүләрен «Аурупа сәяхәтнамәсе» исеме белән бастырып чыгара. 1899 елның 15 февралендә башланып, дүрт ай дәвам иткән сәяхәт Фатих Кәримигә Европаның алга киткән илләрен күрергә мөмкинлек бирә. Бу сәяхәт вакытында Кәрими Рәмиевләр гаиләсенә бик тә якыная, соңрак аларның юллары татар вакытлы матбугатының иң мөһим медиа органнары булган «Вакыт» газетасы һәм «Шура» журналы тирәсендә кабат кисешә. Фатих Кәрими өчен әлеге сәяхәт барышында беренче мәртәбә төрки мөселман җәмгыятен Көнбатыш җәмгыяте белән чагыштыру мөмкинлеге туа. Анда алган тәэсирләрен язучы үзенең «Бер шәкерт илә бер студент», «Мирза кызы Фатыйма», «Салих бабайның өйләнүе, «Аннан-моннан» кебек әсәрләрендә иске-лек – яңалык, Көнчыгыш – Көнбатыш, мәктәп – мәдрәсә каршылыгы нигезендә чагылдыра.

Фатих Кәрими, алда әйтелгәнчә, күп телләр белә, шул ук вакытта кечкенәдән үк әтисе Гыйльман ахун аны полиграфия эшенә өйрәтә. 1899 елда исә имам һәм ахун вазифасыннан киткән Гыйльман Кәрими аны үзе нигез салган матбаганың җитәкчесе итеп куя. 1900 елда гаиләсе белән Оренбургка күченгән Гыйльман ахун бер иске басу станогы сатып ала. Зур тырышлык куеп, улы Фатих белән алар басмаханәне эшләрлек хәлгә китерәләр. Шунысы мөһим, Кәримиләр гаиләсенең матбугат эшчәнлегендәге бу беренче тәҗрибәләре алдагы

елларда «Вакыт» газетасының, басылачак газета-журналларның үзенә күрә бер репетициясе була.

1905 елгы революциядән соң барлыкка килгән ирек атмосферасы Россия мөселманнарының үсешенә зур мөмкинлекләр ача, яшерен рәвештә формалашкан азатлык идеясе әдәби, иҗтимагый-сәяси эшчәнлекнең тизләнүенә китерә. Бигрәк тә җәдитчеләр дип аталган яңарыш тарафдарлары мәгариф, матбугат, әдәбиятта һәм интеллектуаль тормышта бик мөһим үсеш-үзгәрешләрнең башында торалар. Фатих Кәрими – татар яңарышында мөһим урын алып, Россия мөселманнарына, аеруча Казан төркиләренә иң күп хезмәт иткән кешеләрнең берсе. 1905 елгы революциядән соң, бертуган Рәмиевләр 1906 елның 21 февралендә «Вакыт» газетасын бастыра башлыйлар. 1917 елга кадәрге 11 ел эчендә аның 2309 саны дөнья күрә. Фатих Кәрими «Вакыт» газетасында мөхәррир һәм төп авторларның берсе була. 1907 елда Оренбургта ачылган Этнография музееның Көнчыгыш бүлеген оештыруда катнаша. 1906 елда ул Дәүләт думасының II чакырылышына депутат итеп сайлана.

1905 елгы революция тудырган кыска вакытлы фикер иреге күп интеллектуаллар һәм зыялылар өчен китап бастыру мөмкинлеге бирә. Басма китапка булган зур ихтыяҗ нәшриятлар ачуны да таләп итә. Билгеле булганча, Мөхәммәтзакир Рәмиев 1880 елларда Истанбулда белем ала. 1906 елда ачу мөмкинлеге туган басмаханәнәне алар 25 еллап әзерли. Абыйсы Мөхәммәтшакир Рәмиев 1880 елларда энесенә язган хатларында Истанбулдагы полиграфия эшләрен күзәтеп баруын һәм кирәкле җиһазлар, хәреф литералары сатып алу ягын хәстәрләвен үтенә. Рәмиевләр шундый зур тырышлыклар куеп ачылган «Вакыт» басмаханәсенең җитәкчесе итеп бу өлкәдә тәҗрибәгә ия һәм чорының иң абруйлы язучыларыннан берсе булган Фатих Кәримине билгелиләр.

Фатих Кәрими Думага сайланган Мөхәммәтшакир Рәмиевнең урынбасары һәм мөселман депутатларының киңәшчесе дә булып эшли. Соңрак ул Санкт-Петербургка китә һәм Үзәк мөселман иттифак комитетына сайлана. Шул ук вакытта ул «Вакыт» газетасында катгый стильдә язылган сәяси мәкаләләре белән халыкның мәгълүматын арттыруын дәвам итә. «Вакыт» газетасы форма ягыннан үз чорының иң заманча газеталары дәрәҗәсендә торган һәм Россиядәге төрки халыклар арасында иң күп укылган һәм ышанычлы саналган басма орган була. Фатих Кәриминең Балкан сугышларының барышы турындагы мәкаләләре «Вакыт» газетасында һәм «Шура» журналында басылып, соңрак «Истанбул мәктүпләре» исеме астында тупланып бирелә. Кәрими 1917 елның 1 ноябреннән «Яңа вакыт» исемле газета чыгара башлый. Аннан соң аның мәкаләләре Оренбургта басылган «Эшчеләр дөньясы», «Юл» һәм «Сабан» газеталарында дөнья күреп тора. 1919 елның 2 апрелендә «Эшчеләр дөньясы» газетасында «Карт эшче» имзасы белән язылган мәкаләсе [Kerimî , 2001, s. XI–XII; Гайнуллин, 2000, б. 209–210] аеруча әһәмиятле.

«Вакыт» газетасы татарлар арасында гына түгел, башкорт, үзбәк һәм казакъ халыклары арасында да иң күп укылган прогрессив карашлы басма була [Сабитов, 2000, б. 194]. Ф. Кәрими 1917 елгы Октябрь революциясенә кадәр «Вакыт» газетасында хезмәт куя, 1925 елда Мәскәүгә күчә һәм Советлар Союзы халыкларының үзәк нәшриятында эшли. Совет матбугатында аның төрле мәкаләләре басылып тора, шул ук вакытта ул Көнчыгыш университетында да укыта. Фатих Кәрими, Исмәгыйль Гаспралы идеяләрен кабул иткән татар интеллектуалы буларак, һәртөрле мәгариф чараларында катнаша. Фатих Кәрими 1925 елның гыйнварыннан Мәскәүдә яши, Нариманов исемендәге Көнчыгыш университетында төрек телен укыта [Özkan, 1997; Гайнуллин, 2000, б. 211].

Билгеле булганча, XIX йөз – XX йөзнең беренче чиреге арасында Төркестаннан һәм Идел-Урал төбәгеннән бик күп яшьләр, белем алу өчен, Истанбулга җибәрелә. Сәүдә һәм сәнәгать белән шөгыльләнүче бай һөнәрмәндләр тарафыннан финансланган бу яшьләр Истанбулдагы урта уку йортларында белем алалар һәм Госманлы дәүләте белән төрки дөнья арасында үзенчәлекле мәдәни күпер ролен үтиләр. Нәкъ шул яшьләрнең берсе булган Фатих Кәриминең әдәби һәм фикри дөньясын формалаштыруда Истанбул бик мөһим урын алып тора. Монда белем алу чорында ул очраткан күп кенә госманлы зыялылары аның шәхесе формалашуга бик зур йогынтысы ясый. Язмалары һәм эшчәнлеге белән төрки дөньяның бердәмлегенә һәм бөтенлегенә ирешүдә үзенең дә өлешен керткән Фатих Кәрими моны әсәрләрендә дә ача.

Фатих Кәриминең Анатолия географиясе белән бәйләнеше ике төп ноктада формалаша. Шуларның беренчесе – Истанбулдагы чорының иң яхшы мәктәпләреннән берсе булган Мәктәб-е Мөлкия һәм анда белем алу чоры. Икенчесе – «Вакыт» газетасы хәбәрчесе буларак, Госманлы империясе катнашкан Балкан сугышы вакыйгаларын яктыртып язу өчен, икенче тапкыр Истанбулга килүе. Фатих Кәрими сугыш кырларында алган тәэсирләрен «Вакыт» газетасы укучыларына да җиткереп тора.

Татар әдәбиятында тел ягыннан мәхәллилек юнәлешен яклаган Габдулла Тукай һәм Галимҗан Ибраһимовлар кебек язучылардан аермалы буларак, Ф. Кәрими үз әсәрләрен гадиләштерелгән госманлы төрекчәсен кулланып яза. Ф. Кәриминәң телгә карата күзаллавы формалашуда аның гаиләсенең, аеруча этисе Гыйльман Кәриминең, аның тәрбияләнү рәвешенең, чорның сәяси шартлары һәм белем алу үзенчәлекләренең йогынтысы зур була. Аның әсәрләре Истанбул шагыйре һәм язучыларыныкын хәтерләтә.

Сталин чорында Идел-Урал төбәгендәге бик күп татар зыялылары, руханилар һәм хөрмәтле кешеләр эзәрлекләнә һәм үлем җәзасына хөкем ителә. Бу интеллектуалларның берсе булган Фатих Кәрими 1937 елның 4 августында 67 яшендә кулга алына һәм 1937 елның 27 сентябрендә үтерелә [Юзиев һ.б. 1985, б. 350; Шәрәф, 2000, б. 111].

Фатих Кәрими – XX гасыр башында Көнбатыш стилендә үсеш алган татар әдәбиятының иң күренекле вәкилләреннән берсе. Хәзерге татар әдәбиятының беренче үрнәкләрен дөньяга китергән язучы аеруча наширлек һәм мәгърифәт эшчәнлеге белән алгы планга чыга. Фатих Кәрими әсәрләрен тикшергәндә, Истанбул йогынтысына аерым басым ясарга кирәк. Белем алу өчен Истанбулга килгән яшьләрнең берсе булган әдип, белемлелеге һәм тәрбиялелеге аркасында чорының алдынгы сәнгать һәм сәясәт даирәләре белән тыгыз мөнәсәбәтләр урнаштыра. «Фатих Кәрими белән беррәттән Гариф Кәрими, Камил Кәрими, Йосыф Акчура, Мәрьям Якупова, Гөлсем Камалова, Мәрьям Паташева, Рокыя Юнысова да Истанбулга килүчеләр арасында була» [Минһаҗева, 1996, б. 289].

Фатих Кәримигә югарыда телгә алынган даирәләргә үтеп керүдә танылган татар сәясәтчеләре Габдерәшит Ибраһимов һәм Йосыф Акчура мөһим роль уйныйлар. Шулай итеп, Кәриминең Халидә Әдип Ханым, Әхмәт Агаоглу Әнвәр Паша, Сәит Хәлим Паша, Әмрулла Әфәнде, Абдулла Җәүдәт, Зыя Гөкалп, Саты Бей, Мизанҗы Мурат Бәй кебек чорның күренекле шәхесләре белән танышу мөмкинлеге туа [Kerimî , 2001, s. XIII–XIV].

Татар әдәбиятының һәр жанрында диярлек бик күп әсәрләр язган Фатих Кәрими, журналистика һәм мәгариф эшчәнлеге белән беррәттән, хәзерге татар әдәбиятына нигез салучыларның берсе булып санала. Авторның «Комедия» (1894), «Хөсит бабай» (1895), «Бер шәкерт илә бер студент» (1899), «Җиһангир мәхдүмнең авыл мәктәбендә укуы» (1900), «Салих бабайның өйләнүе» (1897), «Мирза кызы Фатыйма» (1901) әсәрләрендә искелек белән яңалык арасындагы конфликт мәктәп-мәдрәсә контрасты аркылы чагылдырыла һәм укучыга аңлатыла. Аның әдәби әсәрләренә өстәп, үзе күргән җирләр турында язган «Аурупа сәяхәтнамәсе», «Кырымга сәяхәт» һәм «Истанбул мәктүпләре» әсәрләре ачык, гади теле, стиленең матурлыгы белән татар әдәбиятында мөһим урын тота.

Автор мөрәҗәгать иткән төп темаларның берсе – хатын-кыз иреге, хатын-кызның иҗтимагый тормыштагы урыны, белем ягыннан артталыгы мәсьәләсе. Бу темаларга күп мәртәбәләр мөрәҗәгать итү – татар җәмгыятендә хатын-кызга яхшы белем бирүнең мәҗбүри булырга тиешлегенә ишарә дә. Фатих Кәрими проблемаларны һәм җәмгыятьнең артта калу сәбәпләрен шик астына куеп кына калмый, чишү юллары табу өчен, тәкъдимнәрен дә әйтә.

Ф. Кәрими гарәп, фарсы, рус һәм француз телләрен бик яхшы белгән. Бер яктан, ул әтисе янында үскән вакыттан алып Мәктәб-е Мөлкиягә киткәнче белем алу чорында гарәп һәм фарсы телләрен өйрәнсә, икенче яктан, Истанбулда уку аңа госманлы һәм француз телләрен тирән өйрәнергә мөмкинлек бирә. Ул Төркиядә мәгариф системасындагы яңалыкларны, яңа ысул белән эшләгән мәктәпләрне, яңа укыту методларын үзләштерә, әдәби даирәләр белән тыгыз мөнәсәбәтләр урнаштыра. Бу яктан Фатих Кәри-

ми традицион (мәдрәсә белеме) һәм Көнбатыш стилендәге белемен үстереп, үзендә үзенчәлекле яңа бер интеллектуаль синтез барлыкка китерә.

Ф. Кәриминең әсәрләре

Хикәяләре

1. Комедия (1894).

2. Хөсит бабай (1895).

3. Бер шәкерт илә бер студент (Басылуы – Казан, 1899; язылуы – 1898. Ул Европа фәне һәм цивилизациясе белән Идел-Уралда өстенлек иткән схоластик белем бирү системасын чагыштырып, иске системаны нык тәнкыйтьләгәне өчен чорның кадимчеләре тарафыннан кяферлектә гаепләнә).

4. Җиһангир мәхдүмнең авыл мәктәбендә укуы (Басылуы – Петербург, 1900; язылуы – 1898).

5. Салих бабайның өйләнүе (Оренбург, 1901).

6. Мәрхүм Гыйльман ахунд (Оренбург, 1904).

7. Мирза кызы Фатыйма (Басылуы – 1901 ел. Әсәр 1896 елда язылган дип фаразлана. Әсәрнең темасы белән Исмәгыйль Гаспралының этисенең мирза кызына белән өйләнүе арасында охшашлык бар).

8. Солтан гыйшкы (1906).

9. Телсез хатын (1906).

10. Гаяш хәлфә (1906).

11. Хыялмы, хакыйкатьме? (Оренбург, 1908) [Kerimî, 2001, s. X].

Сәяхәтнамәләре

1. Аурупа сәяхәтнамәсе (Петербург, 1902)

2. Кырымга сәяхәт (Оренбург, 1904)

3. Истанбул мәктүпләре (Оренбург, 1913)

4. Оренбург сәяхәтнамәсе (Абдулла Баттал Таймас Фатих Кәриминең шундый исемле әсәре булуын әйтә. Ләкин бу әсәр дөнья күрми).

Фәнни хезмәтләре

1. Мөгаллим вә мөрәббиләргә рәһнамә I (Казан, 1901).

2. Мөгаллим вә мөрәббиләргә рәһнамә II (Казан, 1901).

3. Тарихе әнбия (Казан, 1902; башлангыч мәктәпләр өчен дәреслек буларак әзерләнә).

4. Мөхтәсар тарихе гомуми (Оренбург, 1911).

5. Рәсемле җәграфия дәресләре (Оренбург, 1919).

6. Иҗтимагый тәрбия (Казан, 1924).

Газета һәм журналларда эшчәнлеге

1. «Вакыт» газетасы (Оренбург, 1906 ел, 21 февраль).

2. «Шура» журналы (Оренбург, 1908–1917 еллар).

Әдәбият

Гайнуллин М. Фатих Кәрими // Фатих Кәрими. Шәхесләребез: фәнни-биографик җыентык / Рәиф Мәрданов, Рамил Миңнуллин, Сөләйман Рәхимов. Казан: Рухият, 2000. Б. 196–212.

Госманов М. Фатих Кәрими // Фатих Кәрими. Шәхесләребез: фәнни-биографик җыентык / Рәиф Мәрданов, Рамил Миңнуллин, Сөләйман Рәхимов. Казан: Рухият, 2000. Б. 7–14.

Кәрими Ф. Мәрхүм Гыйльман ахунд. Оренбург: Мөхәммәт Фатих бин Гыйльман Кәримов басмаханәсе. 1904.

Минһаҗева И. Кәримиләр тупланмасына кыскача тасвирлама // Фатих Кәрими. Шәхесләребез: фәнни-биографик җыентык / Рәиф Мәрданов, Рамил Миңнуллин, Сөләйман Рәхимов. Казан: Рухият, 2000. Б. 288–289.

Русско-турецкий словарь / Ş.S. Aylarovu, A.S. Voskoboyu vd. Moskova: Multilingual Yayınları. 1996.

Сабитов Т. Фатих ага Кәримов // Фатих Кәрими. Шәхесләребез: фәнни-биографик җыентык / Рәиф Мәрданов, Рамил Миңнуллин, Сөләйман Рәхимов. Казан: Рухият, 2000. Б. 193–195.

Сәлахова Э.К. Миңлебай авылы мулласы Гыйльман хәзрәтнең мәгърифәтчелек осталыгы // Фәнни Татарстан. 2020. № 1 (25). Б. 71–76.

Шәрәф З. Фатих Кәрими // Фатих Кәрими. Шәхесләребез: фәнни-биографик җыентык / Рәиф Мәрданов, Рамил Миңнуллин, Сөләйман Рәхимов. Казан: Рухият, 2000. Б. 74–111.

Татар әдәбияты тарихы. 6 томда. 2 т. XIX йөз татар әдәбияты / ред.: Н.Г. Юзиев, Я.Г. Абдуллин, Ш.Ш. Абилов, Г.А. Ахунов, М.Н. Гайнуллин, Н.Г. Гыйзззәтуллин һ.б.. Казан: Татар. кит. нәшр. 1985.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 644 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 726 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр. 1981. 832 б.

Çaktak C. Fatih Kerimî'nin Hıyal Mı? Hakıykat Mi? ve Andan Bundan Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.

Çaktak C. İsmail Gaspıralı ve Fatih Kerimî'nin Ceditçilik Faaliyetleri // Manisa Celal Bayar Üniversitesi I. Uluslararası Demirci Sempozyumu (12–14 Ekim 2017), I. Uluslararası Demirci Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Manisa, 2017. S. 254–259,

Çaktak C. Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt İle Student Ve Nuretdin Hoca Hikayelerinde Ele Alınan Sosyal Temalar // Gazi Türkiyat. 2018. Sayı 22, S. 39–54.

Çaktak C. Tatar Ceditçi Fatih Kerimî'nin Az Bilinen Yönleri // Balıkesir Üniversitesi, Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı (TÜRKKÜM 2018). 2018. S. 290–296.

Çaktak C. Fatih Kerimî'nin Eserlerinde Kullandığı Dil Üzerine// Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı (16–19 Ekim 2018). 2018. S. 430–437.

Çaktak C. Fatih Kerimî'nin 'Ondan Bundan' Adlı Eserinin Fikri Yapısı // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research. 2019. C. 12, S. 66. S. 36–46.

Çakmak C. Tatar Maarif Hayatının Öncüsü: Gılman Kerimi (1841–1902) // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. 2020. Sayı 49. S. 87–100.

Çakmak C. Ceditçilik Faaliyetlerinde Bir Ömür: Fatih Kerimî // Kardeş Kalemler. 2020. Nisan, Sayı 160. S. 23–34.

Çakmak C. Tatar Ceditçi Gılman Kerimi ve Vasiyetnamesi // Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2020. Sayı 40. S. 137–147.

Kerimî F. İstanbul Mektupları / Hazırlayan: Fazıl Gökçek. İstanbul: Çağrı Yayınları. 2001.

Kerimî F. Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler / Hazırlayan: Cihan Çakmak. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2016.

Özkan F. «Kazan Tatarları» // Yeni Türkiye. 1997. Özel Sayı 3, 16. S. 1446–1451.

Özkan F. «Fatih Kerimî'nin Türk Kadınına Bakışı» // Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2006. 20. S. 101–108.

Saray M. Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Җиһан Чакмак, *Doç. Dr.,*
Маниса Җәлал Баяр Университеты (Төркия)
педагогика факультетының төрек телен укыту
методикасы кафедрасы укытучысы